

Recensions bibliogràfiques

VÀRIA

**M, CASTRO HIPOLITO; D.M. METCALF; J.M. PEIXOTO CABRAL;
M. CRUSAFONT I SABATER, *Homenagem a Mário Gomes Marques. Instituto
de Sintra, Sintra, 2000, 454 pàgines.***

El mes de novembre apareixia aquest volum d'homenatge al doctor Mário Gomes Marques, que ha estat no sols un dels investigadors més destacats de la numismàtica i de la història de la moneda peninsular medieval en les darreres dècades, sinó també l'impulsor de moltes iniciatives per promoure a seva obra entre els estudiosos. La convocatòria dels simposis sobre els amonedaaments medievals a l'àrea de la península Ibèrica, en són l'exemple més notable.

Ara, molts dels investigadors que van col·laborar-hi o bé que des de dintre i des de fora de Portugal han estat en contacte amb M. Gomes Marques a causa de la investigació numismàtica, han volgut fer-li aquest homenatge, al qual s'han sumat alguns estudis en l'àmbit sanitari que li han dedicat especialistes en medicina, companys i amics del doctor Mário Gomes Marques dels anys en què exercí la medecina, la seva primera professió.

A causa de l'interès del contingut del volum donarem la relació exhaustiva dels treballs referents a la numismàtica peninsular que s'hi publiquen i també aquells que fan referència a la vida i l'obra de Mário Gomes Marques.

—*Breve notícia biográfica.*

—*Trabalhos publicados.*

—*Perfil de um médico, Manuel Coelho.*

—*Lutas e desilusoes na administração pública, A. Pereira Magro.*

—*Mário Gomes Marques, homem da Saúde, A. Correia de Campos.*

—*Uma pedrada no charco, M. Castro Hipólito.*

—*Proyección exterior de la obra numismática de Mário Gomes Marques*, M. Crusafont i Sabater e Anna M. Balaguer.

—*Un divisor inédito de la ceca púnica de Abderat/Abdera (Adra, Almería)*, Carmen Alfaro Asins.

—*Una nueva emisión monetaria de Sacili*, L. Villaronga.

—*Interrogantes que plantean los pesos medievales (Los marcos y las libras)*, Josep Pellicer i Bru.

—*Naissance et mort des monnaies de compte (XIIIe-XVIIIe siècles)*, John Day.

—*Many mint-places, few coins. Visigothic coinage in Gallaecia and Northern Lusitania*, D. M. Metcalf.

—*Visigothic mint practice, March 621: What can the coins of Reccared II tell us?*, Gonzalo Cores, J.M. Peixoto Cabral, Luís C. Alves e Peter Bartlett.

—*Em busca do origen do ouro visigodo através dos seus elementos traço*, Maria Filomena Guerra.

—*The dirham output of the Spanish Umayyad Amirate, ca. 756-929*, Thomas S. Noonan i Roman K. Kovalev.

—*The circulation of Almoravid and Almoravid-type coinage in Christian Europe*, Hanna E. Kassis.

—*El maravedí alfonsí: su difusión entre los estados cristianos de la Península Ibérica (siglos XII-XIII)*, Anna M. Balaguer.

—*El florí d'or català (dit d'Aragó), primer referent auri peninsular de patró europeu (1359-1450)*, M. Crusafont i Sabater.

—*Els pacífics catalans, una moneda amb molta història*, Xavier Sanahuja Anguera.

—*Ceitis — Novos dados*, F. A. Magro.

—*Continental coins in mediaeval and early modern England*, John Kent.

—*Finds of medieval Portuguese coins in Denmark*, Jorge Steen Jensen.

—*Sepulturas romanas de inumação do lugar de Magoito (São Joao das Lampas, Sintra)*, Elvio Melim de Sousa.

—*Análise nao-destrutiva dos medalhões de Abuquir pertencentes à coleção Calouste Gulbenkian*, J. M. Peixoto Cabral, Luís C. Alves e M. Castro Hipólito.

—*Antroponímia e helenização cultural na Hispania romana*, José Cardim Ribeiro.

A. M. B.

I Congresso Luso-Brasileiro de Numismática, V Congreso Nacional. Actas, Porto-Lisboa, 2000, 595 pàgines.

Han aparegut amb gran puntualitat les actes d'aquest congrés que es celebrà a Porto i a Santarem, organitzat per la Associação Numismatica Portuguesa, els dies 8-12 de març del 2000.

A continuació, donem compte del seu contingut:

—«Moedas hispânicas da coleção de Frei Manuel Cenáculo no Museu de Évora», *Maria Graciana Dias Marques*.

—«Le premier monnayage musulman d'Occident: dinars et dirhems africains et andalous du VIIIe siècle», *Corinne Roux*.

—«Uma nova moeda na numária do rei D. Fernando I», *José Rodriguez Marinho*.

—«Questões relativas aos torneses e barbudas de D. Fernando I de Portugal (1367-1383) a partir dos exemplares existentes no acervo do Museu Histórico Nacional do Rio de Janeiro», *Rejane Maria Lobo Vieira*.

—«Sobre a cunhagem no reinado de D. João III da série tostão com cruz de Avis na oficina do Porto», *José Rodriguez Marinho*.

—«O ouro da Índia colonial: uma primeira tentativa de caracterização», *Maria Filomena Guerra; Francisco A. Costa Magro*.

—«As moedas ditas de calaim da Índia portuguesa», *Francisco A. Costa Magro; Maria Filomena Guerra*.

—«Os holandeses no Brasil e a sua cunhagem obsidional», *Cláudio Marcos Angelini*.

—«Classificação dos diferentes cunhos das moedas de prata brasileiras do 1º Sistema Monetário», *Luís Oswaldo Norris Aranha*.

—«Reencontrando os LXXX-B cunhados na Vila da Cachoeira», *Arthur Victor Lerner*.

—«Considerações sobre os cobs de 80 réis 1825/1826 P, supostamente para São Paulo e os verdadeiramente paulistas», *Arthur Victor Lerner*.

—«Exemplar único de uma pequena cunhagem — uma revisão», *Dulce Cardoso Ludolf*.

—«As ainda não reconhecidas emissões militares brasileiras de papel moeda», *Gregory Martins de Melo*.

—«Moedas da Dinastia de Avis da coleção de Julius Meili no acervo do Museu Histórico Nacional do Rio de Janeiro», *Vilma Faria Rodriguez d'Almeida*.

—«Achados numismáticos em Leceia (Oeiras) — seu contributo para o conhecimento da história local», *João Luís Cardoso; Francisco A. Costa Magro*.

—«Numismas de Aragão, Leão e Castela procedentes de contextos arqueológicos de Silves», *Mário Varela Gomes; Rosa Varela Gomes*.

—«La circulation des monnaies portugaises en France d'après les trésors (XIVe-XVIIIes)», *Michel Dhénin; Jean Duplessy*.

—«Oro y moneda en la pugna castellano-portuguesa de finales del siglo XV», *Anna Maria Balaguer*.

—«La terminología económica y monetária en el ámbito de la moneda-valor», *Miquel Crusafont i Sabater*.

—«O primeiro século», *Luís Augusto Vicente Galante*.

—«Meios de troca no Brasil, anteriores a 1642», *Jaime Manuel Martins Ferreira*.

—«Economia marginal no Brasil», *Francisco das Chagas Gaio de Albuquerque*.

—«Brazilian emergency gold coins from 1646 in Copenhagen», *Jorgen Steen Jensen*.

—«As casas da moeda no Brasil e suas principais cunhagens no período colonial e imperial», *Cláudio Marcos Angelini*.

—«Sobre a casa da moeda da Bahia», *Luís Augusto Vicente Galante*.

—«O real quinto do ouro, no Brasil, na primeira metade do século XVIII», *Nestor Fatia Vital*.

—«Governo do Algarve, preparação para o Ultramar?», *Fernando Calapez Corrêa; Luís Filipe Marques de Sousa*.

—«A casa da moeda da Bahia», *Marcus de Noronha da Costa*.

—«Cobre inglês para moedas brasileiras de 1817 a 1820», *Alain Costilhes*.

—«Christian Lüster, Dano-Brazilian coin engraver (1822-1871)», *Jorge Steen Jensen*.

—«Cédulas de pretensão», *Gregory Martins de Melo*.

—«Os padroes monetários brasileiros», *Paulo Amauri de Oliveira Mello*.

—«O cruzeiro-um instrumento para financiar o esforço de guerra», *Gregory Martins de Melo*.

—«A platina como metal amoeável», *Jaime M .M. Ferreira*.

—«Euro —unidade monetária», *Carlos Marques da Costa*.

—«Descobrimientos imaginados», *Angela Maria Gianeze Ribeiro*.

—«O Museu dos valores do Banco Central e sua importância como difusor da História Económica Brasileira», *Telma Cristina Soares Ceolin*.

—«Museu Numismático Herculano Pires-conceitos museológicos adotados», *Alfredo Gallas*.

—«As novas tecnologias nos museus de numismática: O Museu do Banco de Portugal», *Luís Filipe Abreu Nunes; Vitor Manuel Costa Caldeira*.

—«Conclusões e recomendações».

CRUSAFONT I SABATER, M. «Tres pesals catalans inèdits», *L'Ardit*, (Barcelona) núm 14, (2000), p. 28-30.

Tot just aparegut el seu treball de conjunt sobre els pesals catalans, comencen a donar fe de vida tots aquells altres pesals exclosos, que les darreres descobertes han fet aflorar. Aquests tres pesals inèdits són: un magnífic exemplar de deu croats, amb la particularitat d'esser el primer de forma quadrangular, un de dos ducats i un de deu rals castellans de la sèrie de la R. D'aquesta darrera i copiosa família de pesals eren coneguts un ampli conjunt de valors que anàven des del mig ral fins als cinquanta rals, però mancava el de deu rals. El tema dels múltiples és particularment nou, com també el dels pesals locals. Es per això que, de ben segur, aviat hi haurà altres novetats.

A. N. C.

FALCÓ FUERTES, Vicente. «Estudio numismático de los hallazgos de la Torre del Rey (Orpesa del Mar, Castellón)», *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, núm. 17 (1996), p. 505-525.

La Torre del Rei d'Orpesa, a Castelló, formà part d'una fortalesa que en algun moment tingué també funcions de convent. En el seu subsòl s'hi ha trobat un conjunt de monedes que constitueixen una típica acumulació al llarg dels segles. Es tracta, en termes generals, de moneda menuda que, com diu l'autor, «pel seu escàs valor es va desestimar la seva recuperació en el seu moment». Predomina, com es lògic, la moneda valenciana, amb un 63 %, seguida de l'aragonesa amb un 13 % i la catalana amb un 10 %. La resta és constituïda per monedes castellanes, peces sense classificar, alguna presència de Mallorca i Sardenya i un parell de monedes ibèriques que denoten un hàbitat anterior. El total és de 199 peces.

Cal destacar la presència d'un diner comtal urgellès d'Ermengol X (1267-1314) i un diner de Solsona a nom de Lluís XIII, del 1641, com a únic representant dels tallers catalans forans. Cal destacar també els tres diners aragonesos a nom de Carles únicament (i no Carles i Joana) que, malgrat algunes afloracions recents, segueix essent molt rar. Son inèdits, per altra banda, els diners aragonesos que porten el nom de Joana i Carles a la banda de l'efígie. Altres varietats com els diners amb I-O d'Honorat Joan, igualment rars, també són destacables.

Aquesta obra constitueix un estudi sistemàtic i ben realitzat per a un període i una zona més aviat pobra en troballes medievals-modernes i, per tant, encara de més utilitat el seu aplec, catalogació i interpretació.

M. Crusafont

**INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, DIRECTORI DE LES SOCIETATS FILIALS.
Barcelona, 2001**

L'Institut ha anat publicant en els darrers anys diferents treballs recopilatoris que contribuïran a poder establir la història de la institució des de diferents angles de visió. Fins ara, havien aparegut un directori dels membres de la institució i un recull de les publicacions. En el directori actual, que recull la història de les societats científiques, es dona també un breu perfil biogràfic dels successius presidents, de les persones que han format part de les juntes directives i de les activitats i publicacions. L'Institut compta en l'actualitat amb vint-i-cinc societats, que són una part bàsica de l'activitat científica de la institució. Cal destacar el bon disseny i la presentació del volum.

M. Crusafont

MÓN ANTIC

**ABASCAL, J. M.; RIPOLLES, P. P. «Las monedas de Konterbia Karbika»,
Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa, 2000 p.13-17.**

Una nova seca acaba de ser estudiada amb tota formalitat i ja forma part del conjunt nombrós de les que han estat publicades.

Abans de fer el comentari numismàtic creiem convenient remarcar la particularitat de la recollida de materials pels autors, puix ho ha estat solament dels museus i dels catàlegs de les subhastes. No hi ha cap peça provenint de col·lecció particular, i, a més, els autors no han consultat el nostre arxiu, com ho havien fet sempre. És un nou sistema.

Pel que fa al denari, del qual presenten 131 tipus, (respecte 115 del nostre arxiu), a ambdues mostres hi han monedes repetides. Encara que podien haver aug-

mentat la mostra, creiem que la dels autors és ben suficient, però han perdut la informació que dona un denari molt interessant, que oferim a grandària doble: Al revers es veuen sortir de la gràfila dues línies que podrien ser la marca d'un útil que servís per situar els encunys en una posició determinada i fixa. A la moneda que comentem, la posició dels encunys és de 12 hores, que és la que, diuen, predomina en el conjunt. Això fa pensar en l'existència d'un sistema per orientar regularment els encunys.

Proposen un ordre diferent al que nosaltres exposàrem en el nostre Corpus, situant les nostres monedes 1 a 3 com a segona emissió, i al seu davant, com a primera, les nostres núm 4 a 9. Ho fan per raons de similitud estilística, a les seves segona i tercera emissió els seus grups II i III queden units, a més, per l'ús del mateix encuny de revers el R.7 del grup II i el R.1 del III. Es fa difícil per la il·lustració acceptar la igualtat dels dos encunys, encara que siguin pròxims.

Per sobre de tot, els autors han fet un bon estudi, profund i complet, i cal creure en els seus resultats, puix la nostra ordenació era el resultat d'una visió metrològica i basada en considerar el núm. 1 amb el cap més arcaic.

Els autors no donen tots els paràmetres estadístics, però en la figura 5 recullen en una gràfica les mitjanes de pes i les desviacions estàndard, que creiem que més aviat deuen ser els intervals de confiança de la mitjana.

No hem entès el primer paràgraf de la pàgina 34, en què diu que nosaltres, citant el corpus 285, núm. 12, vinculàrem unes monedes que posteriorment esmenta que desvinculàrem, citant la mateixa obra. Creiem que es tracte d'un *lapsus* i que la primera referència apareix a la nostra *Numismática Antigua Hispania* i no al corpus.

Els autors accepten l'enllaç de la darrera emissió ibèrica amb la primera de Segobriga, que nosaltres publicàrem fa anys.

El volum presenta una molt bona il·lustració en XI làmines, reproduïnt tots els encunys emprats.

Aquesta obra és un nou fruit de l'escola valenciana que es mou amb èxit i una producció prolífica, entorn del professor Ripollès.

L. Villaronga

ETIENNE R.; MAYET. F *Le vin hispanique*. París, 2000, 296 pàgines.

En el pla d'estudi de les tres classes de l'economia romana a Hispania, el vi, la conserva i les salses de peix i l'oli, els autors ens ofereixen el volum dedicat al vi hispànic.

Parlem del vi de la Lusitània, de la Bètica i del de la Tarraconense, i, en conjunt, de la difusió comercial del vi hispànic pel món romà.

És un tema força interessant però ens preguntem quina relació té amb la numismàtica. Els autors, a l'estudiar les fonts, a més de les literàries de l'antiguitat i les d'època àrab, afegeixen les numismàtiques. Aquestes són les monedes antigues amb tipologia de raïms o pàmpols. És lògic que la moneda que porta aquesta tipologia vulgui dir que la ciutat està envoltada de vinyes.

Els raïms els trobem a les monedes d'Acinipo de Ronda, a Màlaga; d'Orippe de Torre en Los Hebreros, a Sevilla; d'Oset a El Coronil, a Sevilla; de Baicipo a Vejer de la Frontera, a Càdis; d'Ulia Traducta d'Algesires, a Cadis. I els pàmpols a les d'Ulia en Montemayor, a Còrdova, Arua inexistent per a nosaltres, i de Turriregina a Reina, Badajoz.

Remarquem els vins de la Tarraconense: Plini el Vell alaba els vins de Tàrraco per la seva elegància; Marcial parla dels vins de la Laetània com a vulgars i rudes, estimats solament per la seva abundància; de Sagunt, Plini el Jove diu que Viconius Romanus tenia una vinya. Segons Plini, els millors eren els de Lauro, que fins i tot són apreciats a Itàlia.

Potser l'aspecte més científic i interessant de l'obra després de l'estudi erudit de les fonts, és el treball que fan amb les àmfores, amb la seva tipologia, amb les inscripcions i els forns on són produïdes i, per damunt de tot, la interpretació del nom estampat en aquestes, que segons alguns no corresponen ni als productors de vi, ni als de les àmfores, sinó que tenen relació amb el món del comerç, la qual cosa, diuen els autors, està per demostrar.

La difusió del vi de la Tarraconense s'estableix per la troballa de les àmfores, de les quals ens donen uns mapes amb la repartició de les troballes de cada una d'elles.

La importància del vi de la península Ibèrica queda palès en l'estudi de les àmfores trobades a Bordeus, Lió i Òstia.

El vi de La Bètica té una difusió diferent del de la Tarraconense, es troba en llocs propers, com la Lusitània, i en llocs molt allunyats a la Gal·lia del nord-est. En canvi, el de la Tarraconense es troba a l'istme gal i a l'Aquitània, entorn l'eix del Roine—Rin i més feblement als llocs del Mediterrani. Sembla, doncs, que el vi de la Tarraconense seguia els mateixos camins que els vins italians.

És un tema ben suggestiu, el del vi a Hispania, i més avui dia, que el vi i la seva importància econòmica està en pujada. Felicitem els professors Etienne i Mayet pel seu fonamental i complet estudi.

L. Villaronga

LLORENS, M. del Mar; AQUILUE, X. *Ilercavonia—Dertosa i les seves encunyacions monetàries, Complements d'Acta Numismàtica*, (Barcelona), núm. 6, 2001 SCEN, 146 pàgines.

Com anuncia el títol d'aquest llibre, els autors, a més de l'estudi numismàtic, fan el de la ciutat d'Ilercavonia-Dertosa. El primer nom és el del poble o ciutat indígena i el segon, el de la romana.

Amb molta erudició presenten i analitzen les fonts escrites, les evidències epigràfiques i les arqueològiques i discuteixen la problemàtica historicoarqueològica d'Ilercavonia-Dertosa. Resumint, el poble dels ilercavons té la ciutat antiga de Híbera, anomenada després Dertosa.

El material numismàtic amb què treballen és abundant: 40 asos per a la primera emissió, i 118 per a la segona. Els divisors són molt pocs, un i quatre, respectivament. Aquests darrers han quedat augmentats en una peça del Instituto Valencia de Don Juan (IVDJ).

Són descrits curosament els dissenys monetaris de la nau comercial, la *navis oneraria*, i el de la petita embarcació, la *navis actuario*, usant la nomenclatura pròpia de les embarcacions.

L'estudi de la moneda és absolut, els autors inclús han fet l'estudi dels encunyats, amb la qual cosa es pot arribar a saber el volum de les emissions, veient-se la importància comparativament en la figura 17.

El problema més important que es presenta als autors és determinar la cronologia de la primera emissió sense nom de l'emperador, la segona amb el bust de Tiberi està ben datada. Altres autors que havien considerat la primera emissió com corresponent als primers temps del regnat d'August, ara proposen els finals.

Els fets a considerar, són: la tipologia, la metrologia i les contramarques.

Els autors veuen una continuïtat tipològica i estilística i una mateixa metrologia entre ambdues emissions. Aquests arguments poden ser discutibles, puix la supervivència de la tipologia existeix en moltes seques i en quant a la metrologia baixa és usada en totes les emissions augustes de Tàrraco. A més, l'ús del nom *Dertosa* en la segona emissió, ja assenyala un canvi evident.

Quant a l'ús de la contramarca, és, per a les dues emissions, del 90 % i del 81 %, contràriament al que deia Guadán a *Tipologia de las contramarcas*, on afirmava que la contramarca era molt rara en monedes de la primera emissió, i que ara caldrà corregir. Aquesta apreciació de Guadán motivà la creença que la primera emissió estava molt separada de la segona i podia ser de principis del regnat d'August. Ara, amb el coneixament actual dels percentatges de contramarcats, gairebé igual per a les dues emissions, queda palès que ambdues emissions poden haver estat batudes molt pròximes.

Tenim, doncs, a les mans una nova monografia d'una seca provincial romana,

en què s'utilitza la nova nomenclatura, molt ben elaborada, amb abundant material i amb tot detall.

L. Villaronga

VILLARONGA I GARRIGA, Leandre. «Novetats en les monedes ibèriques d'Iltirta», *L'Ardit*, (Barcelona) núm. 13, 2000, p. 23—26.

Comença l'autor amb una reflexió sobre la conveniència d'anar publicant addendes als llibres ja publicats, i conclou que això només és convenient quan les novetats són veritablement de relleu. A continuació, presenta dues novetats realment importants. D'una banda, la unitat bronze del tipus amb la marca del signe ibèric BE, fins ara només coneguda en dos exemplars d'un possible quadrant. De l'altra, presenta una peça amb el tipus del llop, i a sota, la llegenda ibèrica que es pot transcriure per ERKUR i de significació incerta. Noves incorporacions, doncs, a l'extens numerari ibèric que es mostra encara capaç de donar—nos sorpreses, malgrat el sistemàtic i completíssim corpus que en publicà l'autor.

M. Crusafont

MEDIEVAL

BALAGUER, Anna M. «El maravedí alfonsí: su difusión entre los estados cristianos de la Península Ibérica, siglos XII—XIII», p. 275—302 i **CRUSAFONT M.** «El florí d'or català, primer referent auri peninsular de patró europeu», p. 308—328, dins *Homenagem a Mário Gomes Marques*, Sintra, 2000.

Comentem conjuntament aquests dos treballs perquè ambdós persegueixen objectius paral·lels i adopten metodologies semblants. És ben sabut que el món medieval apareix sovint molt més disgregat i compartimentat que el món antic i que els especialistes solen centrar la seva atenció en espais molt més reduïts. Aquest fet respon sovint a uns condicionants històrics, però pot esdevenir defecte si hom perd de vista la possibilitat d'analitzar els trets comuns que es poden retrobar en països propers que han viscut circumstàncies semblants. En aquest sentit, seria gairebé impossible que no trobéssim fenòmens comuns entre els regnes cristians que es varen desenvolupar a la península Ibèrica a l'època medieval, malgrat les grans diferències de tota mena que observem en les seves fórmules polítiques i socials. Els articles que comentem pretenen justament això: rastrejar, a través de

la documentació i de les troballes, l'empremta comú als diferents regnes de dues divises monetàries àuries que varen transcendir àmpliament el clos dels seus regnes emissors. Ens referim al *maravedís alfonsí* emès a Castella els segles XII i XIII i al florí català emès a la corona catalanoaragonesa en els segles XIV i XV. El *maravedís alfonsí* fou el darrer esclat positiu d'aquelles divises àuries de patró islàmic que protagonitzaren la circulació monetària a la Península als temps altmedievals. El florí fou el primer ambaixador de la nova línia d'emissions que s'encetà a Europa amb les grans divises italianes de Florència, Gènova i Venècia. Posades en el seu context foren, ambdues, les monedes oportunes en el moment adient i varen tenir un èxit i una difusió excepcionals. El maravedís el trobem en pràcticament tots els regnes peninsulars i arriba a tenir un paper predominant a l'Aragó o bé a Navarra. Per la seva banda el florí català va tenir una profunda incidència a Navarra i a Castella.

Analitzar aquests fenòmens circulatoris no és pas senzill. S'han de conjugar dades arqueològiques (troballes) i documentals (pagaments o transaccions que s'han conservat en escriptures) d'àmplies cronologies i d'àmbits suficientment representatius, dels quals no sempre podrem disposar. En aquest sentit, cal conceptuar els dos treballs com a primers intents d'aclarir fenòmens de circulació monetària d'ampli abast a la península Ibèrica i d'extraordinari interès històric.

En qualsevol cas, queda demostrat que el model del compartiment estanc no és pas la fórmula universal i vàlida per a l'estudi dels fenòmens monetaris medievals.

M. Crusafont

MODERN I CONTEMPORANI

CAMARA FERNANDEZ, C.; MAÑERU LOPEZ, I. «La casa de la moneda de Burgos en el siglo XVII (1600-1630)», *Boletín de la Institución Fernán González*, núm. 217 (1998/2), p. 352-391.

SAINZ VARONA, F. A.; BAIXAULI MERINO, M. M. «Una nueva portada en la casa de la moneda de Burgos», *Numisma*, núm. 212 (1999), p. 125-149.

Lo normal a la hora de hacer una recensión es comentar una obra ajena, pero a veces las circunstancias nos llevan a realizar lo contrario. En este caso no vamos a comentar un artículo, sino dos, uno de los cuales es de nuestra autoría.

El *Boletín de la IFG* del segundo semestre de 1998 publica el artículo arriba citado. El trabajo se basa en dos conjuntos documentales del Archivo Histórico Provincial de Burgos (AHPB), uno de 1602-1606 y otro de 1621-1626. Todo ello no tendría ninguna particularidad si no fuera porque en el número 212 de Numis-

ma, hemos publicado un artículo que básicamente recoge la primera parte de dicha documentación. Ambos trabajos ofrecen como aportación gráfica más importante la portada de la casa de la moneda de Burgos (CMB) que en esos años se construyó en esta ciudad. Los dos artículos tienen un desarrollo muy distinto. El de Cámara y Mañeru está plagado de citas, llega a tener 140 notas a pie de página, la mayor parte referidas a la documentación citada y, en menor medida, a la bibliografía. Es en este último apartado donde encontramos las primeras divergencias. En la nota 1 citan tres obras que consideramos reúnen sus conocimientos sobre la CMB, y son: I. García Rámila: «Breve... CMB», Madrid, 1956; E. Ruiz y González de Linares: «Burgos ante la política monetaria del siglo XVII», Burgos, 1967; y A. Ibañez: «Burgos y los burgaleses en el siglo XVI», Burgos, 1990. Nos quedamos sorprendidos al ver que desconocen el catálogo de nuestra exposición («La ceca de Burgos», Burgos, 1983) y nuestros libros de visitas (*Dos libros de visitas a la CMB*, *Numisma* núm. 204-221, 1987-1989, p.139-182). No entendemos cómo desconocen la existencia del catálogo de nuestra exposición, cuando el propio Ibañez lo cita (p. 596). En cuanto a los libros de visitas, su conocimiento podría haber sido algo más difícil al haberse publicado en una revista de Madrid, aunque en su día tuvimos el detalle de dejar una separata en el Archivo Municipal. Tampoco comprendemos por qué recogen el discurso de entrada en la IFG de E. Ruiz y G. de Linares, ya que es un trabajo de historia económica que sólo habla brevemente de las casas de moneda del reino en su conjunto y nada en particular sobre la de Burgos. Por último, el trabajo de García Rámila es una obra de cita obligada, pero que, con casi medio siglo, está superada en muchos aspectos. Por su parte, nuestro artículo tiene un planteamiento bien distinto ya que tras analizar las obras y las personas que intervienen en la construcción de la nueva portada, recogemos un amplio resumen del texto original; la bibliografía que citamos es breve, pero han sido muchos más los libros y artículos de revista consultados que no aparecen citados. El gran inconveniente es que su artículo es anterior, pero nosotros no lo conocimos hasta muy tarde, incluso después de haber corregido las pruebas del nuestro.

Cámara y Mañeru indican en su presentación que se han basado en los documentos del AHPB y que no es una visión exhaustiva sobre esta institución. Inician el trabajo hablando de la «situación y características» del edificio (p. 351-357), para hablar mas adelante del «personal» (p. 358-366); continúan con diversos aspectos de la moneda (p. 367-373), para concluir con las «obras en el edificio» (p. 373-378) y con los profesionales de la construcción (p. 379-391). Estos dos últimos apartados son los más amplios y mejor documentados del artículo, y en ellos se habla mucho de obras y de construcción, y muy poco de la casa de la moneda.

De los apartados en que he indicado que Cámara y Mañeru han dividido su artículo, sería conveniente hacer algunos comentarios: La «organización de la plan-

tilla y personal» tiene abundantes citas documentales con relación a los oficiales de la CMB, pero como carecen de un criterio razonado, lo mismo dicen que el oficio de tesorero era *meramente honorífico* (p. 358) o que el de balanzario era *meramente nominal* (p. 361), mientras que de otros oficios describen correctamente sus atribuciones. Lo cierto es que un oficio era propiedad de una persona que bien lo ejercía directamente o bien lo podía delegar nombrando un teniente. En el nombramiento del teniente se acordaba el reparto de los beneficios que dicho oficio generaba, pero es incorrecto afirmar que unos oficios se ejercían y otros eran nominales. Así mismo, su desconocimiento del tema numismático les lleva a igualar el oficio de tallador con el de ensayador (p. 361). El tallador, entallador o abridor de cuños, como también aparece en otros documentos, es el encargado de tallar las pilas y los troqueles, mientras que el ensayador verificaba la ley de las monedas, poniendo en ellas su marca correspondiente.

Dentro del proceso de producción de la moneda, comienzan hablando de los problemas económicos del reinado de Felipe III, por todos conocidos. Pero realizan algunas generalizaciones erróneas: «El oro y la plata fueron rápidamente atesorados y desaparecieron de la circulación y hubo de acuñarse cada vez mas cantidad de moneda de vellón, hasta que llegó un momento que las Cecas sólo fabricaban ésta, con la cual se realizaban todos los pagos» (p. 367). Es cierto que la CMB en esta época acuñó principalmente cobre, pero en cambio, otras cecas como Sevilla acuñaban mucha mas plata, o como Segovia, que acuñaba los tres metales. También supongo que los autores diferencian el oro de la plata, pero con el vellón no lo deben de tener tan claro, a juzgar por la siguiente frase: «En 1604, por el nuevo metal acuñable, procedente de Alemania o de otros lugares, con una proporción de dos tercios de vellón y una de plata, se pagaban precios que oscilaban entre 22 y 24 ducados el quintal» (p. 367-368). Están hablando del cobre y dicen que tiene dos tercios de vellón y uno de plata.

Terminamos indicando que dicho trabajo presenta notables desigualdades, ya que mientras en algunos lugares documenta fehacientemente ciertos aspectos, en otros nos da la impresión de estar leyendo una novela romántica: «su sede (habla de la CMB) no era un edificio exento y compacto de aspecto imponente, sino un conjunto armónico de construcciones de distinta condición, sobrias y discretas en sus proporciones, que se integraban sin estridencias en su entorno» (p. 354).

Conclusiones: 1) El trabajo de Cámara y Mañeru supone una destacada aportación documental inédita.

2) Dicho trabajo presenta importantes fallos de bibliografía, no sólo por no citar el catálogo de mi exposición o mis libros de visitas a la CMB, sino porque desconocen la existencia de revistas como *Acta Numismática*, *Numisma* o *Gaceta Numismática*.

3) Me parece muy desafortunado el título, ya que da a entender que es una historia de la CMB, cuando mayoritariamente se habla de obras y construcción.

4) Es injustificable mi fallo de bibliografía al desconocer su trabajo. Aunque sólo sea por unos meses, su artículo es anterior, y debo lamentar esta desinformación máxime en una ciudad pequeña como esta. En este sentido, tengo que indicar que el *Boletín de la IFG* es una veterana publicación de historia y bellas artes, pero con ciertas peculiaridades. Estoy suscrito desde hace 20 años, pero el pago de la cuota hay que renovarlo personalmente y la revista se recibe posteriormente, en algunos casos con mucho retraso. La periodicidad no es su fuerte, valga como ejemplo el decir que no se publicó entre los años 1986 y 1992.

En cuanto a la documentación, quiero exponer que cuando, en 1979, empecé mi tesina sobre la CMB visité el AHPB consultando si había documentación sobre dicho taller. La respuesta fue una negativa total, al contrario del Archivo Municipal o del de Simancas, donde sí encontré abundante material. En Mayo de 1986 se celebró una exposición sobre bibliografía burgalesa en la sala del Consulado del Mar de esta ciudad. Fue en este momento cuando tuve conocimiento de la existencia de un legajo en el AHPB con documentos relativos a las CMB. Procedí a fotocopiar los folios correspondientes y pregunté si había mas documentos sobre el tema, recibiendo otra negativa similar a la del año 1979. Como en esos años estaba metido en trabajos sobre hallazgos monetarios (Puede verse *Gaceta Numismática* núm. 83 (1986), núm. 91 (1988), núm. 93 (1989) y núm. 97-98 (1990), aparqué esta información hasta que la rescaté en 1998.

Como epílogo, quiero indicar que es penosa la profunda división que existe entre los numismáticos y los historiadores. En varias ocasiones ya había intuido la distancia que nos separa, pero este es un ejemplo de lo que no debe ocurrir.

F. A. Sáinz Varona

COSTA MAGRO, Francisco Antonio; GUERRA, Maria Filomena.
«As moedas ditas de Calaim da Índia Portuguesa». I Congresso
Luso—Brasileiro de Numismática. V Congresso Nacional. Porto, Lisboa,
2000, p. 109—116.

Una vegada més l'actiu equip constituït per F. Magro i F. Guerra ens mostra la grandíssima utilitat que pot tenir la col·laboració interdisciplinària, en aquest cas entre numismàtics i experts en anàlisi no destructiu de metalls. Amb un ampli mostrari d'anàlisi, els autors situen exactament les sèries d'estany i zinc, fins ara considerades totes de zinc, justifiquen històricament el canvi i descobreixen tot un ampli grup de falsificacions que cal descartar definitivament. El bon treball d'equip entre els dos investigadors i l'estada de F. Guerra al Centre Ernest Babelon d'Orleans han facilitat aquesta col·laboració, que ha estat activíssima els darrers anys en publicacions a congressos, a la revista portuguesa *Numismática* i en

altres llocs. Cal mantenir l'esperança que, malgrat que F. Guerra hagi deixat el centre d'Orleans, es pugui mantenir un equip tan actiu i efectiu.

M. Crusafont

CRUSAFONT I SABATER, M. «Les encunyacions monetàries del monestir de Poblet». *Homenatge al Dr. Manuel Riu i Riu. Acta Hist. Et Arch. Mediaevalia*, (Barcelona) núm 20—21, 1999—2000, p. 211—221.

Del monastir de Poblet hi ha mes notícies documentals que no pas monedes identificades. L'autor, que ja va fer unes hipòtesis d'atribució, presenta ara un plom inèdit que no sols porta el conegut escut pobletà amb les PO sinó també les armes de l'abat Porta. Malauradament, però, hi ha una llegenda de mal llegir que si hagués estat més clara potser hauria donat dades sobre la funció exacta de la peça. En qualsevol cas, es tracta d'un tipus indubtablement atribuïble a Poblet, el primer que s'hi pot adjudicar sens cap mena de dubte.

A. N. C.

CRUSAFONT I SABATER, Miquel. «El mig croat del 1615 i el diner del 1626». *L'Ardit*, (Barcelona) núm 13, 2000, p. 31—32.

L'autor presenta noves descobertes de dates inèdites en sèries aparentment ben conegudes, però en les que cal anar determinant amb proves fiables —com ara la publicació de fotografies i descripcions completes— quins son els anys veritablement existents. És ben coneguda la confusió que hi ha en aquest sentit a causa, sobretot, de les abusives sèries d'anys no comprovats que donen alguns catàlegs comercials.

A. N. C.

CRUSAFONT I SABATER, M. «Pallofes i monedes eclesials. La Diòcesi d'Elna». *Pellofes i esglésies de Catalunya, segles XIII—XVIII. Museu Puig*, Perpinyà, 2000, p. 53—64.

El Museu Puig acabava d'adquirir un important fons de pellofes catalanes i això donà peu a una exposició i a l'elecció del tema de les seves XV Jornades Numismàtiques, un esdeveniment anual entorn de l'especialitat amb conferències i

publicacions. La petició d'una aportació sobre el tema va coincidir amb la recent descoberta del manuscrit de Botet i Sisó sobre les pellofes catalanes, un esborrany o projecte inacabat, però que conté dades inèdites i novetats documentals. En encarar monogràficament el tema pensant en Elna, l'autor s'adonà de l'existència de moltes dades i precisions fins ara inconegudes, amb la qual cosa es poden consolidar cronologies, separar millor les peces fetes a Elna mateix de les de Perpinyà, i donar noves dades sobre pellofes encara desconegudes, però que els textos indiquen que varen éstar en ús. En aquesta publicació es fa també esment de la necessitat de distinguir les pellofes de les altres possibles varietats d'objectes monetiformes eclesials i es conclou que, atesa la manca de seguretat en la distinció, resulta millor, ara per ara, no excloure cap tipus de peça. També s'assenyala que és ben segur que ens resten encara moltes pellofes per descobrir, tot animant als que poden fer la recerca sobre el terreny.

A. N. C.

PORTA I PARCERISA Manuel; SANAHUJA ANGUERA Xavier. «Una incusa local inèdita». *L'Ardit* (Barcelona), núm. 13, 2000, p. 27.

Els autors presenten una varietat nova de les incuses que porten un escut amb bandes anguloses i que hem anat atribuïnt a Anglesola en base a la menció del segle XV. La peça en qüestió té creuetes als espais lliures que deixa un escut en caïr, en lloc de roses, estrelles o flors de lliri dels tipus fins ara coneguts. Es tracta d'una varietat nova, doncs, dins una sèrie interessant i rara, que ens pot reservar algunes sorpreses. Els autors parlen dels cinc tipus descrits, que, en realitat, són sis, com ho mostrem els dibuixos que inclouen, i que constitueix una petita errada sense importància.

M. Crusafont

SANAHUJA ANGUERA Xavier. «Trentins catalans del segle XVII: volum de fabricació». *L'Ardit* (Barcelona), núm. 13, 2000, p. 33—34.

Complementant, en certa manera, el treball encetat a *Acta Numismática*, núm 29, l'autor segueix traient a la llum nova documentació referent a les encunyacions àuries catalanes del temps dels Àustria. En aquesta ocasió, ens dona els volums emesos en la sèrie del trentí des del 1618 fins el 1637. Tal com ja va succeir amb les emissions de ducats o principats en l'article anterior, els volums són veritablement irrisoris, com l'autor ja va fer veure en la breu comparació que va fer amb els tallers castellans coetanis. En conjunt, la impressió que donen aquestes

dades és que la seca barcelonina es limitava a reconvertir l'or que rebia, més que llançar—se a captar or per a atènyer volums importants de producció. Uns volums que, d'altra banda, no necessitava, perquè ja disposava dels escuts castellans. L'autor aporta una altra dada que sembla reblar aquesta impressió: la seca reconvertia or per encàrrecs particulars. Entre el 1630 i el 1632 l'or reconvertit sumava 3162 marcs, és a dir, força més que la producció de la seca que per la mateixa cronologia és només de 2153 marcs i encara per la totalitat dels tres anys, mentre que l'encàrrec de particulars no els cobria. Per tant, l'objectiu no era pas alimentar el mercat en moneda d'or sinó cobrir encàrrecs i reconvertir monedes estranyes o bé obsoletes.

M. Crusafont

TURRÓ I MARTÍNEZ Antoni. «Els vals monetaris creats pels bars, cafès, restaurants i similars de Barcelona durant la guerra 1936—1939». *L'Ardit* (Barcelona), núm. 1, 2000, p. 37—46.

Fidel al seu objectiu d'anar descrivint tots els signes monetaris de la Guerra Civil, Antoni Turró ens sorprèn sempre amb noves sèries i nombroses descobertes. Exhaurits els bitllets municipals, ja hem vist a *Acta Numismàtica* i a *L'Ardit* diferents treballs sobre monedes de caràcter associatiu. En aquesta ocasió ens aporta un ampli conjunt de vals particulars que, com diu l'autor, ben sovint feien funcions molt més àmplies en un moment crític i de carència de moneda menuda. Bé que emprats en bars i cafès, també n'hi ha que tenen caràcter associatiu en ésser emesos per associacions com la IGB (Indústria Gastronòmica Col·lectivitzada) que va emetre dues monedes d'alumini d'acurada execució.

M. Crusafont

MEDALLÍSTICA

BALBI DE CARO Silvana. *La collezione sfragistica. 1 La collezione Corvisieri romana.* Ed. Bollettino di Numismatica, (Roma) núm 7-1, 1998, 296 p.

Es tracta de la catalogació i publicació d'una part de la col·lecció de matrius de segells aplegada per Constantino Corvisieri.

Aquesta col·lecció fou adquirida per l'Estat italià a principis del segle XX i es conserva avui al monetari del Museu del Palau de Venècia a Roma.

La col·lecció de matrius de segells de l'esmentat museu és de 2.370 peces pro-

cedents fonamentalment de 4 col·leccions. La més important és, precisament, la Corvisieri amb un total de 1.776 peces. Aquesta es divideix, però, en dues parts:

— Les matrius de segells corresponents a municipis, esglésies, i institucions diverses d'Itàlia en general.

— Les matrius de segells referents a institucions, esglésies i altres que s'ubiquen a la ciutat de Roma, concretament.

En el volum que ara comentem es publiquen les 140 matrius de segells que corresponen a entitats de la ciutat de Roma.

Aquestes matrius corresponen a segells de corporacions públiques com ara el mateix municipi de Roma, a entitats semipúbliques com ara confraries, esglésies, corporacions gremials, notaris, advocats diversos, etc.

La cronologia d'aquestes matrius s'extén des del segle XIII fins el segle XX. Són 88 peces medievals i la major part de les 52 restants corresponen als segles XVI i XVII, i menys nombroses són les dels segles XVIII al XX.

No cal dir que la col·lecció és interessantíssima, tant per la seva composició temàtica com per la seva cronologia. És evident que la informació que ens ofereix és molt més rica i variada del que ens podria donar una col·lecció de matrius de segells reials o papals, posem per cas.

Pel que fa a les seves dimensions, són, en general, unes peces més aviat modestes. Les seves mides es mouen al voltant dels 30 o 40 mm. La seva qualitat artística és força notable. Les d'època medieval són de transició del romànic al gòtic o bé plenament gòtiques i adopten formes circulars i ovalades la major part de les vegades. Més rarament, són quadrades o en forma d'escut arrodonit per baix.

La morfologia d'aquestes peces i la seva factura recorda molt les homònimes catalanes. Totes aquestes matrius són de bronze i devien ésser daurades, ja que moltes conserven encara restes o bona part del daurat.

Ha estat una sorpresa agradable trobar entre aquestes matrius una que correspon a l'església de Santa Maria de Montserrat de Roma del segle XVI i que reproduïm amb la seva descripció.

SANTA.MARIA — DE MONTSERAT, a banda i banda de la Mare de Déu asseguda i emmarcada per una capella de gust renaixentista. La Verge porta l'in-

fant i el globus terraquí amb un lliri que és característic de la representació de la imatge montserratina durant els segles XVI al XVIII, especialment. Una línia divideix el camp rectangular de la peça sota els peus de la Mare de Déu. Aquest espai es dedicat a representar els turons montserratins coronats de les seves famoses ermites i, al centre, la simbòlica serra.

Metall: Bronze daurat. Mides: 32,7 × 19,6 mm

L'autora justifica la datació d'aquesta peça al segle XVI, per la iconografia de la Mare de Déu, la qual és emmarcada per una capella de gust renaixentista. Al mateix temps, fa notar que això es correspondria amb la fundació de la confraria de Montserrat, a l'església de San Nicolo dei Catalani l'any 1506, i a l'inici de la construcció d'una nova església dedicada a la Mare de Déu de Montserrat en aquella zona, l'any 1518.

A. M. B.

DIVO Jean-Paul. *Catalogue des médailles de Louis XIV d'après les publications de l'Académie Royale des médailles et des inscriptions (1702 et 1723) et d'après les pièces originales de la collection de duc de Northumberland.* Spink, Zurich, 1982.

Aquest llibre es titula, exteriorment, *Médailles de Louis XIV*. El títol que hem transcrit, més extens, es troba a la portada interior. L'un i l'altra, però sobretot el segon, donen prou elements per a creure que ens trobem davant un intent de catalogació sistemàtica. No es pas així, segons llegim a la introducció: «Ce catalogue n'est donc pas un corpus des médailles de Louis XIV. C'est la description des médailles de la collection Northumberland...». Davant el títol del llibre, ningú gosaria demanar pròpiament un corpus, és a dir, el recull de tots els exemplars existents, però sí almeys una catalogació sistemàtica, tal com ho suggereix la menció a les recopilacions del 1702 i del 1723. La crua realitat és que el llibre és el catàleg d'una col·lecció, ni més ni menys important, doncs, que qualsevol altre catàleg de subhasta d'una col·lecció extensa. Els títols equívocs s'allunyen molt poc del frau.

M. Crusafont

HEISS Aloïs. *Les médailleurs de La Renaissance.* Vittore Pisano. París, 1881, reimpressió Forni de Bolonya del 1970. 48 pàgines i 11 làmines fotogràfiques.

És un fet comprovat que l'obra de Heiss sobre les medalles del Renaixement italià és gairebé desconeguda al nostre país, malgrat l'enorme difusió que va tenir

el seu llibre sobre la moneda hispano—cristiana i el relatiu coneixement que hom sol tenir sobre el seu volum sobre els visigots. És per això que, malgrat el retard, ens plagui ara assenyalar aquesta reedició del 1970 de l'obra ja que segueix essent, malgrat això, una perfecta desconeguda.

Heiss va publicar aquest primer fascicle com un avanç del seu magne projecte sobre la totalitat de les medalles del Renaixement italià. Una vegada més, restem admirats de la gran competència de l'autor, que, malgrat abraçar temes tan diversos com les monedes visigodes o les medalles dels segles XV—XVI, fa sempre un treball acurat, minuciós, ampli i ple de sentit i bon criteri. L'estudi no es limita a la documentació de les medalles conegudes, sinó que abraça les dades biogràfiques, el recull dels projectes en dibuix, la recopilació de les medalles atribuïdes amb base o sense al Pisanello i les notícies documentals de medalles que, fins al seu moment, no s'havien encara trobat. L'obra es complementa amb unes làmines amb «Photographies inaltérables», una proesa tècnica atinent a la data d'edició.

M. Crusafont

ISTITUTO ITALIANO DI CULTURA DI BARCELONA, *Medaglie Degli Anni Santi (1300-2000) della collezione Adolfo Modesti di Roma, Barcelona, Museu Diocesà, 5-29 abril 2001, 80 p. amb il·lustracions.*

Amb motiu de la celebració de l'any sant del 2000, l'Institut Italià de cultura de Barcelona, que compta amb una llarga tradició a la nostra ciutat, organitzà, conjuntament amb el Museu Diocesà, aquesta exposició medallística. Certament, es tracta d'un notable esforç per a donar a conèixer al públic la faceta medallística i numismàtica importantíssima que hi ha darrera de la convocatòria, cada 25 anys, dels anys sants jubileus, una tradició que arrenca del segle XIV i que molt aviat es manifesta en les monedes i en les medalles emeses pels papes.

La cerimònia de l'obertura de la porta santa, que s'instituí en temps d'Alexandre VI, el papa valencià Roderic de Borja (1492-1503), és l'escena que més sovint trobem representada en aquestes monedes i medalles.

La col·lecció Adolfo Modesti que s'exposava al Museu Diocesà de Barcelona és extraordinària i permetia un complet recorregut per les mostres medallístiques d'aquest tema.

S'edita el catàleg que comentem. Aquest no preten catalogar exhaustivament les peces exposades o de la col·lecció, sinó explicar la història dels anys sants a través de la medalla. El catàleg dedica un capítol a cada papa i il·lustra i cataloga algunes de les medalles emeses amb motiu de l'any sant que s'ha escaigut en el seu pontificat. Es tracta, en definitiva, d'un treball divulgatiu, però molt ben fet i

d'un cert nivell que pot resultar útil tant aquelles persones que volen tenir una informació general sobre el tema, com a l'estudiós que busca, en un moment donat, una dada.

MARTINI R. *Catalogo delle Medaglie delle Civiche Raccolte Numismatiche. V Secoli XVIII-XIX. 2 Stato Pontificio - Stato del Vaticano (1800-1903), 214 p, - 78 làmines.*

Aquesta obra és una catalogació de les 1617 medalles pontifícies de la col·lecció de la Civiche Raccolte Numismatiche de Milà dels segles XVIII i XIX.

El catàleg està format per medalles de Pius VII, Lleó XII, Pius VIII, Gregori XVI, Pius IX, Lleó XIII, i Seu Vacant. També hi ha un apartat per a medalles de devoció, medalles dels estats de l'església i del període en què Pius IX va haver de refugiar-se a Gaeta i que s'agrupen amb el títol *Repubblica Romana* (1848-1849).

El catàleg presenta un índex d'autors, un de llegendes, i un d'analític, així com breus apartats introductoris i de criteris.

Es tracta, en definitiva, d'una eina útil per a la classificació de medalles d'aquesta època. Malgrat que no sigui sistemàtic, està realitzat damunt d'una col·lecció prou rica en tipus i variants. Cal dir també que la presentació i les fotografies són excel·lents.

A. M. B.